

Pregledni rad

Savremena saznanja o tipičnom i atipičnom razvoju verbalne komunikacije

**Sladana Čalasan¹,
Nadica Jovanović²**

¹Univerzitet u Istočnom Sarajevu,
Medicinski fakultet, Foča,
Republika Srpska, Bosna i Hercegovina

²Univerzitet u Beogradu, Fakultet za
specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Beograd, Srbija

Primljen – Received: 03/10/2017
Prihvaćen – Accepted: 03/07/2018

*Adresa autora:
Viši asist. Sladana Čalasan,
magistar logopedije
Studentska br. 5, 73 300 Foča
calasansladjana@gmail.com*

Copyright: ©2018 Čalasan S & Jovanović N. This is an
Open Access article distributed under the terms of the
Creative Commons Attribution 4.0 International (CC
BY 4.0) license.

Kratak sadržaj

Komunikacija se može definisati kao razmjena poruka između pošiljaoca i primaoca. Kada se analiziraju obilježja komunikacije, u literaturi se najčešće spominje podjela na verbalnu i neverbalnu komunikaciju. Djeca tipičnog razvoja prolaze kroz faze preintencionalne, intencionalne presimboličke i intencionalne simboličke komunikacije. Svako dijete prolazi kroz iste faze razvoja komunikacije, samo što vrijeme ulaska i vrijeme ostajanja u određenoj fazi nije uvijek i za svako dijete isto. Neka djeca ispoljavaju atipičan razvoj komunikacije pa pojedini periodi komunikacionog razvoja kod njih traju duže u poređenju sa djecom tipičnog razvoja. Poremećaji komunikacije su ozbiljan i čest problem sa kojim se suočava dijete, roditelji i šira društvena zajednica u kojoj dijete odrasta, jer ako kod djeteta postoje komunikacione teškoće u ranom uzrastu, na njih se najčešće nadovezuju problemi nedovoljno usvojenog govorno-jezičkog sistema. Govorno-jezička kašnjenja evidentirana u ranom uzrastu najčešće se protežu tokom cijelog razvojnog perioda i kasnije se odražavaju na akademska postignuća u školi, kao i na cjelokupno komunikaciono i socijalno funkcionisanje djece u starijem uzrastu.

Cljučne riječi: verbalna komunikacija, razvoj komunikacije, atipičan razvoj komunikacije

Uvod

U svakoj definiciji komunikacije, jezik se posmatra kao primarno sredstvo za uspostavljanje odnosa sa drugima i postizanje različitih ciljeva, kao i način za sticanje znanja o spoljašnjoj realnosti [1]. Jezik je složen sistem znakova, sastavljen od više hijerarhijski organizovanih nivoa: fonološkog, leksičkog, gramatičkog (koji obuhvata morfologiju i sintaksu), semantičkog i pragmatškog nivoa [2].

Pragmatški nivo predstavlja najviši nivo organizacije jezičkog sistema. Upotreba ili pragmatika je pokretačka snaga koja stoji iza svih aspekata jezika, jer je svrha naših iskaza i primarno određuje njihovu formu i sadržaj [1]. U širem značenju, pragmatičnost se može definisati kao način na koji se koristi jezik [3]. Još određenije, pragmatičnost se može definisati kao sposobnost efikasnog i prikladnog korišćenja jezika u interakciji sa drugima [4]. Pragmatška kompetentnost se stoga može definisati opštim terminom kao komunikativna kompetentnost [5].

S obzirom na to da se jezik i komunikacija često koriste kao sinonimi, potrebno je naglasiti da su to dva različita, ali i međusobno povezana procesa. Jezik je složena struktura čije su komponente fonologija, leksika, morfologija i sintaksa, dok komunikacija podrazumijeva pragmatiku ili upo-

trebu tih komponenti u procesu saopštavanja ili prenošenja informacija [6]. S druge strane, komunikacija čini osnovu za razvoj jezika, jer razvojna ekspanzija govorno-jezičkih sposobnosti nastaje nakon što dijete nauči kako porukom uticati na pažnju druge osobe, odnosno nakon što su usvojene osnove komunikacije [7].

Definicija, podjela i karakteristike komunikacije

Riječ komunikacija potiče od latinskog glagola *communicare*, što znači učiniti poznatim, odnosno saopštavati nešto nekome. Komunikacija se uopšteno može definisati kao razmjena poruka između pošiljaoca i primaoca [1]. Watzlawick i saradnici [8] su jednostavno i sveobuhvatno definisali zakonitosti unutar komunikacionog procesa postavljajući pet glavnih aksioma ljudske komunikacije: 1. Nije moguće ne komunicirati; 2. Svaka komunikacija sastoji se iz sadržajnog i odnosnog aspekta; 3. Priroda odnosa zavisi od interpretacije ponašanja učesnika u komunikaciji; 4. Komunikacija među ljudima se može odvijati na simetričan ili komplementaran način i 5. Komunikacija može biti verbalna i neverbalna. Komunikacija predstavlja vrstu interakcije čija se suština ogleda u emitovanju i primanju znakova među jedinkama, bilo da su ti znaci simboli ili signali, bilo da je komunikacija dvosmjerna ili jednosmjerna [9].

Kada se analiziraju obilježja komunikacije, u literaturi se najčešće spominje podjela na verbalnu i neverbalnu komunikaciju. Verbalna komunikacija je govorna komunikacija kojoj je cilj prenošenje ili dobijanje informacija putem riječi. Rot [9] navodi da je verbalna komunikacija najuspješnije sredstvo socijalnog uticaja, jer se njome najpotpunije mogu izraziti misli, najrazličitiji i najsloženiji sadržaji, te predstaviti najpotpunije i najpreciznije ideje i saznanja. Često se događa da ljudi pridaju različita značenja istim riječima. To znači da su značenja u ljudskoj svijesti a ne u riječima, budući da osobe koje šalju poruke biraju riječi prema svojim potrebama i željama, dajući im značenja koja su povezana sa njihovim prethodnim iskustvom, potrebama i očekivanjima.

Jedna od najvažnijih pretpostavki komuni-

kacione kompetentnosti svakog pojedinca jeste i vještina neverbalnog komuniciranja, s obzirom da ono čini veliki procenat cjelokupnog komunikacionog procesa koji se odvija među ljudima [10]. Razvoj neverbalne komunikacije je u najvećoj mjeri određen biološkim čionocima i obuhvata rani razvoj urođenih mehanizama uspostavljanja i održavanja kontakta, a u starijim uzrastima razvoj i nadogradnju složenijih vidova neverbalne komunikacije [11].

Komunikaciona interakcija između osoba koje koriste govor kao sredstvo za komunikaciju je veoma kompleksna [12]. Bez usvajanja osnovnih preduslova koji se odnose na želju za uspostavljanjem interakcije s drugim osobama, svjesnosti da svojim ponašanjem možemo uticati na druge osobe, namjere da to i učinimo kao i upotrebe sredstava kojima možemo ostvariti svoju (komunikacionu) namjeru (signali, gestovi, znakovi i konačno riječi) komunikacija neće biti uspješna [13]. U uspješnoj komunikaciji moraju da učestvuju najmanje dvije osobe, pošiljalac i primalac određene ideje, pa uspješna komunikacija podrazumijeva prenošenje poruke [14]. Jovanović-Simić i Slavnić [1] ističu da učesnici u komunikaciji moraju da imaju isti kod kako bi ostvarili uspješnu komunikaciju. Ovo znači da govornici i slušaoci moraju da imaju iste kompetencije u zajedničkom jeziku, jer su riječi društveno konstruisani zajednički simboli, koji za uspješnu komunikaciju moraju da pobude iste utiske, ideje ili koncepte i kod govornika i kod slušaoca.

Na uspješnu komunikaciju značajno utiču i kulturološki identitet i socijalna sredina. Poznato je da su obilježja i verbalne i neverbalne komunikacije u velikoj mjeri određena kulturom i socijalnim očekivanjima pojedinog društva [15, 16]. Pomenuti socijalni i kulturološki faktori utiču na način kako će jezik biti usvojen i upotrijebljen u komunikativne svrhe. U nekim kulturama se mnogo razgovara sa djecom, a u nekim drugim ne, kao što je u nekim kulturama uobičajeno da djeca slušaju razgovore koje vode odrasle osobe, dok su u drugim djeca mnogo rjeđe svjedoci razgovora odraslih [16]. Choi [15] kao primjer navodi kulturološke varijacije između sjevernoameričke i azijske kulture koje se posebno odnose na stepen u kojem je razgovor sa djecom fokusiran

na objekte. Obrazovane sjevernoameričke majke srednje klase u velikoj mjeri govore o objektima prilikom razgovora sa svojom djecom, a njihov govor sadrži veliki procenat imenica. Sa druge strane, govor azijskih majki je manje usmjeren na objekte i sadrži procentualno veći broj glagola, u odnosu na imenice. Kao posljedica navedenog, u ranom rječniku engleske djece dominiraju imenice u odnosu na glagole, što nije zabilježeno u ranom rječniku azijske djece [15, 16]. Ove razlike se mogu objasniti lingvističkim razlikama između dva jezika, ali može da bude i odraz različitih načina na koji žene iz Sjeverne Amerike i Azije predstavljaju svijet svojoj djeci [15].

Primjeri kulturoloških varijacija i njihovog uticaja na upotrebu jezika u komunikativne svrhe su brojni i dobro dokumentovani u savremenoj literaturi. Loukusa i saradnici [17] su proučavali komunikaciju djece iz Finske koja su imala tipičan govorno jezički razvoj, a nalazila su se u predškolskom uzrastu. Rezultati navedene studije su pokazali da je tipično za finsku djecu da na postavljeno pitanje ne pokušavaju da daju odgovor, ukoliko im isti nije dobro poznat. Međutim, studije koje su proučavale komunikaciju engleske djece predškolskog uzrasta, ne navode da djeca tipičnog razvoja koriste strategiju ćutanja kada ne znaju odgovor na postavljeno pitanje [18]. Iako su rezultati oba istraživanja pokazali da su ustanovljene razvojne šeme komunikacije slične kod djece engleskog i finskog govornog područja, djeca iz različitih kultura ipak koriste različite strategije prilikom rješavanja zadataka. Kako se razvoj pragmatičkih sposobnosti može odvijati na drugačiji način u različitim kulturama i govornim područjima, studije o dječijem pragmatičkom razvoju treba da identifikuju da li postoji univerzalna šema razvoja komunikacije [3]. Cilj ovog rada jeste da se pregledom i analizom dostupne literature pruži uvid u savremena saznanja o tipičnom i atipičnom razvoju verbalne komunikacije.

Tipičan razvoj verbalne komunikacije

Tokom ranog perioda, djeca tipičnog razvoja relativno brzo i lako prolaze kroz faze *preintencionalne*, *intencionalne nesimboličke* i *intencionalne simboličke*

komunikacije [19]. Ovakva podjela razvoja komunikacije izvršena je u zavisnosti od toga da li se poruka šalje sa namjerom ili ne, i kojim sredstvima [7]. Najintenzivniji razvoj kod novorođenog djeteta odvija se u oblasti presimboličke neverbalne komunikacije kada se pokreću i razvijaju urođeni mehanizmi uspostavljanja i održavanja kontakta [20]. Vođeno urođenom osjetljivošću na ljudski glas i lice, dijete usmjerava pažnju ka ljudima, uspostavlja kontakt i upušta se u razmjenu signala, gradeći trajne emocionalne veze i složenije oblike interakcije [20]. Vouloumanos i Werker [21] su u svojim istraživanjima utvrdili da dijete odmah po rođenju posjeduje izvanrednu sposobnost diskriminacije i kategorizacije mnogih aspekata ljudskog govora, kao i da više voli slušanje govora od slušanja drugih zvukova. U ovom periodu primjetna je i fasciniranost novorođenčeta ljudskim licem koja traje otprilike do četvrtog mjeseca života [1]. Upravo ova neurobiološka usmjerenost ka socijalnom svijetu i ostvarivanju interakcije sa odraslim osobama čini osnovu komunikacije koja se kod djeteta razvija od samog rođenja [22].

Početnu fazu razvoja komunikacije karakterišu ponašanja za koja je očigledno da nisu izvedena sa namjerom djeteta i da nisu usmjerena na sagovornika, a smatraju se komunikativnim samo iz razloga što im odrasle osobe pridaju komunikativno značenje [23]. Ovaj period u razvoju komunikacije u kojem djeca još nisu naučila slati poruke okolini sa određenim ciljem i u kojoj odrasle osobe "iščitavaju" poruke na osnovu djetetovog ponašanja i emocionalnih znakova, naziva se fazom preintencionalne komunikacije [7].

U uzrastu od oko osam-devet mjeseci, djeca počinju da djeluju na načine za koje je očigledno da su proizvedeni sa ciljem da imaju efekat na odrasle osobe sa kojima ostvaruju komunikaciju. Naime, djeca koriste usmjereni pogled, vokalizaciju i gestove kako bi ostvarila komunikaciju [23]. Jednom kada dijete uoči da njegove aktivnosti rezultiraju nekom predvidivom reakcijom drugih, ono počinje da učestvuje u rutinskom redu, u kojem ostavlja praznine i pauze koje bi trebalo da budu ispunjene očekivanim odgovorima odraslih osoba [1]. Dijete na ovaj način igra ulogu u komunikacionoj razmjeni u kojoj očekuje

da se određene reakcije dese kao posljedica njegovih akcija [1]. Intencionalna komunikacija tako omogućava djetetu da ostvari uticaj na socijalno okruženje i povećava vjerovatnoću da će njegove potrebe biti prepoznate i zadovoljene [24]. Navedeno ponašanje sa jasnim ciljem i očekivanjem da izazove tačno određenu reakciju u socijalnoj sredini ukazuje na postojanje intencionalne (namjerne) komunikacije [7].

Kada komunikacija postane intencionalna, u njoj se prvo primjenjuju nesimbolička, a zatim i simbolička sredstva u prenošenju poruke [23, 24]. U nesimbolička sredstva komunikacije spadaju signali (usmjeravanje pogleda, vokalizacija, facijalna ekspresija i pokazni/deiktički gest) koji predstavljaju prva komunikaciona sredstva koje dijete koristi [23]. Deiktički gest se javlja između desetog i dvanaestog mjeseca i podrazumijeva pokazivanje, davanje/nuđenje i zahtijevanje (otvorena i okrenuta ruka na gore sa raširenim prstima). Ovaj gest se javlja sam ili u kombinaciji sa slogovima koji podsjećaju na govorne obrasce, riječi. Vrlo brzo poslije toga, između 12 i 15 mjeseci, dijete pokazuje napredak u komunikaciji, od signala do simbola, te u komunikacione svrhe počinje da koristi simbolička sredstva komunikacije, simboličke gestove i prve riječi [24]. Paralelno s predjezičkim i jezičkim izražavanjem komunikacionih namjera, kod djeteta se razvija i razumijevanje komunikacionih namjera i koda u kojem se one izražavaju (gestova, znakova i jezika) [13]. Simbolički gestovi (npr. ruke za predstavljanje leta ptice) su dekontekstualizovani od referenta, a za razliku od deiktičkih gestova koriste se za predstavljanje objekta koji može ali i ne mora biti prisutan [25]. Ovi gestovi imaju ključnu ulogu u razvojnoj tranziciji koja vodi ka upotrebi simbola u komunikativne svrhe [26]. Ta novina predstavlja značajnu prekretnicu u svim aspektima razvoja, jer uvodi nova sredstva komunikacije – simbole, kojima dijete prelazi „prag“ kulture, a kroz upotrebu prvih simbola (gest, simbolička igra, crtež, riječ) ono vrlo brzo postaje njen aktivni učesnik i kreator [20]. Intenzivno korišćenje simbola dovodi do izgradnje složenog simboličkog sistema kao što je jezik, to jest do simboličke/jezičke komunikacije [6].

Korišćenjem riječi kao osnovnog komunika-

tivnog sredstva za prenošenje potreba, osjećanja i misli, završava se period preverbalne i započinje period verbalne komunikacije [23]. Prva riječ se javlja oko prve godine života i predstavlja riječ koja ima značenje (npr. kada dijete gleda u majku i kaže „mama“). Sve ono što je dijete izgovaralo u ranijem uzrastu, od šest mjeseci pa kasnije, podrazumijeva prosto udvajanje slogova i ne predstavlja riječi koje sa sobom nose određeno značenje. Nakon pojave prve riječi, dijete počinje da usvaja i produkuje sve veći broj novih riječi. Kako razumijevanje govora prethodi govornoj produkciji (djeca razumiju više riječi nego što mogu da ih produkuju), već u uzrastu od 18 mjeseci uočljive su razlike između receptivnog i ekspresivnog riječnika, kada je dijete sposobno da produkuje oko 50 riječi, iako razumije pet puta više od toga [6]. Kada dijete ovlada ekspresivnim riječnikom od 50 riječi, počinje nagla produkcije sve većeg broja novih riječi [6]. Djeca tipičnog razvoja na taj način vrlo brzo usvajaju jezik, odnosno naglo povećavaju fond riječi kojima raspolažu, pa je period od druge do šeste godine života obilježen eksponencijalnim rastom vokabulara [27]. Prelaz sa pojedinačnih riječi na njihovo kombinovanje u rečenici je više povezan sa porastom riječnika, nego sa hronološkim uzrastom djeteta [28]. Nakon navršene druge godine, dijete bi trebalo da ima oko 250 riječi u svom ekspresivnom riječniku, kao što bi trebalo da počne da kombinuje riječi u jednostavne rečenice telegrafskog karaktera [29]. Trogodišnje dijete već uspješno učestvuje u razmjeni sa drugima, njegova komunikacija se odvija u kontekstu kulture, dok se neverbalni vidovi komunikacije i dalje razvijaju, ali su u sjenci intenzivnog razvoja govora i upotrebe jezika u komunikativne svrhe [20]. Ryder i Leinonen [18] su proučavali sposobnost upotrebe konteksta prilikom odgovaranja na pitanja kod djece uzrasta od tri do pet godina. Rezultati navedene studije su pokazali da se sposobnost korišćenja kompleksnih kontekstualnih informacija povećava sa uzrastom. Takođe, rezultati ove studije su potvrdili pozitivnu korelaciju između adekvatnih odgovora na postavljena pitanja i bolje sposobnosti korišćenja kompleksnih kontekstualnih informacija. Tokom četvrte, pete i šeste godine postepeno, ali

kontinuirano, dolazi do porasta dužine rečenice koju dijete produkuje, te nakon pete godine života dolazi do velikih kvalitativnih promjena u sintaksičkoj organizaciji rečenice [30]. Kako je sposobnost kombinovanja riječi u rečenice povezana sa naglim bogaćenjem jezičkog fonda kod djece [28], treba naglasiti da dijete uzrasta od pet godina upotrebljava između 1.800 i 2.200 riječi, a u uzrastu od šest i sedam godina od 2.500 do 3.000 riječi [6]. Rezultati istraživanja koje je imalo za cilj da ispita obilježja verbalne i neverbalne komunikacije kod djece predškolskog uzrasta i tipičnog razvoja, pokazuju da ova djeca obilno komuniciraju i verbalno i neverbalno, pri čemu imaju dobar jezički fond, složene i gramatički tačne rečenice i uglavnom dobro artikulisanu većinu glasova maternjeg jezika [31].

Savremeno shvatanje o djeci tipičnog razvoja jeste da ona nisu egocentrični učesnici u komunikaciji već da su komunikativne sposobnosti kod djece mlađeg uzrasta osjetljivije u odnosu na odrasle, posebno ukoliko je situacija zahtjevnija. Što su roditelji svjesniji važnosti rane komunikacije i govorno-jezičkih sposobnosti svog djeteta, kompetentniji su da i sami prepoznaju odstupanja i pruže svom djetetu više ulaznih informacija koje ga čine spremnijim za praćenje komunikacionih zahtjeva okoline, jaslica, vrtića, škole [32]. Roditelji koji su bili spremniji da odgovore spontano na ono što su njihova djeca pokušavala da kažu i da komuniciraju, da dograde ili produže ono o čemu su djeca govorila, omogućavali su jezički razvoj svoje djece mnogo više nego roditelji koji su na to bili manje spremni [1]. U literaturi je posebno istaknut značaj roditeljske, posebno majčinske responzivnosti (odgovorljivosti) na rani i kasniji jezički razvoj djece [33-35].

Atipičan razvoj verbalne komunikacije

Kod velikog broja djece sa atipičnim komunikacionim obrascem ponašanja, kritični prelazak sa preintencionalnog na intencionalan stadijum komunikacije je odložen ili se ne javlja uopšte, čime je spriječen razvoj simboličke komunikacije [23]. Svako dijete prolazi kroz iste faze razvoja komunikacije, govora i jezika, samo što ulazak u svaku od navedenih faza i vrijeme ostajanja u

njoj nije uvijek i za svako dijete isto [22]. Neka djeca ispoljavaju atipičan razvoj komunikacije, pa pojedini periodi komunikacionog razvoja kod ove djece traju duže u poređenju sa djecom tipičnog razvoja [7].

Brinck [36] definiše intencionalnu komunikaciju u odnosu na njena tri glavna obilježja: razvijenu vještinu zajedničke pažnje, upornost djeteta u korišćenju gesta i vokalizacije sve dok ne ostvari svoj cilj u komunikaciji i pojavu udvojenih slogova u vokalizaciji koji podsjećaju na govorne obrasce, riječi. Ova obilježja intencionalne komunikacije ujedno predstavljaju i značajne prediktore za kasniji jezički razvoj djeteta.

Intencionalna komunikacija se prvenstveno zasniva na razvijenoj vješтини zajedničke pažnje koja podrazumijeva istovremeno fokusiranje pažnje djeteta i odrasle osobe ka istom objektu, pod uslovom da su prethodno dijete i odrasla osoba ostvarili međusobnu interakciju [36]. Zajednička pažnja se tako ogleda u sposobnosti dijeljenja svoje pažnje, praćenju pažnje druge osobe i usmjeravanju tuđe pažnje [37]. Prateći liniju pažnje djeteta i izvlačeći zaključke o tome u šta dijete gleda i šta može da osjeća, odrasli izgovaraju riječi koje izgleda da odražavaju interesovanja djeteta [1]. Na taj način djeca uče od svojih roditelja riječi za objekte i aktivnosti u svojoj okolini [35].

Istraživanja o ranom komunikacionom razvoju djece sa poremećajima iz autističnog spektra su pokazala da ova djeca imaju posebne teškoće u razvoju dvije komunikacione vještine: zajedničkoj pažnji i sposobnosti upotrebe simbola [38, 39]. Bruinsma i saradnici [39] navode da je ključna komponenta zajedničke pažnje uspostavljanje očnog kontakta između djeteta, odrasle osobe i objekta tokom komunikacione razmjene. Nemoćnost uspostavljanja očnog kontakta najčešći je rani pokazatelj autizma, jer djeca sa autizmom imaju problem u razvoju ove komunikacione vještine. U neformalnim retrospektivnim intervjuima sa roditeljima djece sa autizmom mogu se pronaći podaci koji govore o smanjenoj učestalosti upotrebe očnog kontakta, ali i drugih obilježja zajedničke pažnje kao što su davanje, dijeljenje i ukazivanje na objekte u komunikacionoj razmjeni [40]. Dvije osnovne vrste ukazivanja na objekte su protoimperativno i protodeklarativno

pokazivanje. Protoimperativno pokazivanje se definiše kao zahtjev djeteta za određenim objektom pri čemu dijete ne gleda u komunikacionog partnera, dok je osnovni cilj zadovoljavanje vlastitih potreba. Protodeklarativno pokazivanje podrazumijeva dijeljenje iskustva sa komunikacionim partnerom tokom komunikacione razmjene i uključuje komunikaciju pogledom [41]. Zbog nerazvijenih vještina zajedničke pažnje djeca sa autizmom mogu da koriste i razumiju protoimperativno pokazivanje u određenoj mjeri, ali je protodeklarativno pokazivanje ozbiljno oštećeno i često u potpunosti nedostaje [39]. Rezultati navedenog istraživanja su pokazali da djeca sa autizmom, čak i onda kada su sposobna da koriste pokazivanje, to ne čine u socijalne, komunikacione svrhe.

Oller i saradnici [42] su istakli prognostički značaj količine i složenosti vokalizacije na kasnijem ekspresivnom jezičkom razvoju. Široki repertoar glasova koje dijete produkuje od samog rođenja, a koji prevazilazi glasove maternjeg jezika, smanjuje se oko šestog mjeseca i sužava na glasove maternjeg jezika. Na ovaj način dijete pokazuje uredno razvijenu sposobnost slušanja i slušnog razlikovanja [30]. Vouloumanos i Werker [21] ističu da je sposobnost odabira bitnih signala iz okruženja od ključnog značaja za razvoj komunikativnih sposobnosti novorođenčeta. Preferiranje slušanja ljudskog govora, u kombinaciji sa takođe dobro utvrđenim preferiranjem slušanja majčinog glasa i maternjeg jezika, obezbjeđuje novorođenčadi moćno oružje za selekciju i učenje komunikativnih signala iz njihovog bogatog okruženja [21]. Oštećenja u domenu percepcije (opažanja) ili memorisanja (pamćenja) govornih signala dovode do poremećaja u razvoju govora i jezika [43]. Krucijalnu fazu u razvoju vokalizacije djeteta predstavlja pojava kanoničkog sloga, koji se uobičajeno javlja u uzrastu od šest do sedam mjeseci [44]. Pod kanoničkim slogovima se podrazumijeva produkcija udvojenih slogova, koji se sastoje od kombinacije vokala i konsonanta (ma-ma, ba-ba). Ovi slogovi za dijete nemaju značenje i ne predstavljaju prve riječi, ali imaju važan dijagnostički značaj. Kanonički slog je pokazatelj djetetove auditivne i motoričke zrelosti za razvoj govora [45], a njegova odgođena poja-

va predstavlja upozoravajući znak za kašnjenje u govorno-jezičkom razvoju [44]. Za oštećenje sluha, apraksiju, dizartriju, specifične fonološke poremećaje, pa čak i autizam, izostanak kanoničkih slogova u vokalizaciji bi mogao biti najraniji prediktor [42]. U ranije pomenutim retrospektivnim intervjuima sa roditeljima djece sa autizmom mogu se pronaći i podaci o kašnjenju u pojavi kanoničkih slogova kod određenog broja djece. Oller i saradnici [42] su u svojoj longitudinalnoj studiji utvrdili da novorođenčad kod koje kasni pojava kanoničkog sloga produkuje manji broj riječi u uzrastu od 18, 24 i 30 mjeseci, u odnosu na djecu kod koje nije evidentirano kašnjenje. Efekti kašnjenja pojave kanoničkog sloga bi mogli da se generalizuju na druge aspekte komunikacije zbog posljedičnog neuspjeha u usvajanju fonološkog nivoa jezičkog sistema (glasova maternjeg jezika) i neadekvatnosti verbalne interakcije [42].

Djeca koja su spremnija i spretnija u korišćenju gesta lakše razvijaju jezičku komunikaciju. Uticaj gesta je veoma važan u ranoj interakciji koja je vizuelno usmjerena, kao što je na primjer posezanje za nekim predmetom, pokazivanje ka jednom objektu ili pokazivanje predmeta odraslim osobama [1]. Najčešće korišćen gest kao komunikaciono sredstvo u prejezičkoj komunikaciji jeste gest pokazivanja ili deiktički gest, koji podrazumijeva ispružen kažiprst usmjeren prema nekom cilju [46]. Neke studije ukazuju na upečatljivu sličnost u produkciji vokalnih i gestovnih modaliteta na ranom uzrastu, ističući kako ova dva modaliteta počinju da se razvijaju paralelno, podliježući sličnim procesima postepene dekontekstualizacije [24]. Između osam i deset mjeseci dijete pokazuje da razumije riječi i ovaj miljokaz tipičnog razvoja je u korelaciji sa pojavom deiktičkih gestova i kulturološki proizvedenih gestualnih rutina (npr. pozdrav pa-pa uz mahanje rukama djeteta) [45]. Nekoliko mjeseci nakon pojave deiktičkih gestova, između 12 i 15 mjeseci, dijete počinje spontano da proizvodi simboličke gestove [24, 47]. Simbolički gestovi su u korelaciji sa pojavom prvih riječi koje dijete na ovom uzrastu spontano proizvodi i koristi za označavanje objekata ili regulisanje socijalnih interakcija [45].

Brojne studije pokazale su da rani deiktički

gestovi kod novorođenčadi predstavljaju značajan prediktor za pojavu prve riječi, veličinu rječnika i početak kombinovanja dvije riječi [46, 48]. Shodno tome, upotreba deiktičkog gesta tokom prve godine života predstavlja važan klinički pokazatelj koji je povezan s kasnijim jezičkim razvojem [46, 49]. Napretkom u govorno-jezičkom razvoju količina deiktičkih gestova u komunikaciji se smanjuje, iako se i tokom druge godine života djeteta ovi gestovi pojavljuju kao dopuna još uvijek nedovoljno razvijenog govorno-jezičkog sistema [46]. Istraživanje Rowa i saradnika [48] o ulozi i uticaju simboličkih gestova kod djece na njihov kasniji jezički razvoj, pokazalo je da gestovni rječnik u uzrastu od 14 mjeseci predstavlja snažan prediktor razvijenosti rječnika dvije godine kasnije. Kuhn i saradnici [47] u svom istraživanju navode da djeca koja koriste veći broj gestova u uzrastu od 15 mjeseci pokazuju bolje razvijene jezičke sposobnosti između druge i četvrte godine. Rezultati oba istraživanja ukazuju na snažnu vezu između simboličkih gestova i rječnika u godinama koje slijede. Budući da se uloga ranih gestova u jezičkom razvoju često potcjenjuje, važno je naglasiti da deiktički i simbolički gestovi trasiraju put jeziku, kao i da su razvojno povezani i jednako važni [45, 47].

Prisutnost navedenih obilježja, zajedničke pažnje i vokalizacije sa pojavom kanoničkog sloga, kao i razvijenost i upotreba ranih gestova, svjedoči o razvijenosti intencionalne komunikacije. U literaturi se često kao značajan prediktor kasnijeg jezičkog razvoja djece navodi i roditeljska responzivnost [34, 35], pri čemu se posebno ističe responzivnost majke na rano komunikaciono i istraživačko ponašanje djeteta [33, 41]. Pod roditeljskom responzivnošću se podrazumijeva brzo reagovanje roditelja na komunikaciono i istraživačko ponašanje djece, koje slijedi u istom vremenskom okviru i konceptualno odgovara aktivnosti koju dijete preduzima, što podstiče komunikaciju djeteta i prije pojave prve riječi [35]. Majčinska responzivnost u fazi intencionalne komunikacije predstavlja značajan prediktor za veličinu receptivnog i ekspresivnog rječnika [23], baš kao i vrijeme usvajanja normi urednog jezičkog razvoja u uzrastu od dvije godine [34, 50]. Naime, tri značajne norme tipičnog jezičkog

razvoja u uzrastu od dvije godine su 50 riječi u ekspresivnom rječniku, dramatičan potonji rast rječnika i kombinovanje riječi u jednostavnim frazama [50]. Iako većina djece već oko druge godine ima značajan fond riječi u svom ekspresivnom rječniku koje počinje da kombinuje u jednostavne rečenice, postoje značajne varijacije u vremenskom periodu kada djeca postižu ove norme [28]. Uticaj majčine responzivnosti se pokazao kao impresivan prediktor navedenog. Novorođenčad čije su majke pokazivale visok stepen responzivnosti na njihovo komunikativno i istraživačko ponašanje na uzrastu od devet i trinaest mjeseci, postizala su navedene norme tipičnog jezičkog razvoja od četiri do šest mjeseci ranije u odnosu na novorođenčad čije su majke imale nisku stopu responzivnosti [34, 50]. Rezultati longitudinalne studije Dale i saradnika [28] pokazali su da je rano jezičko kašnjenje u uzrastu od dvije godine značajan faktor rizika za jezičke poteškoće u starijem uzrastu. U grupi dvogodišnjaka sa utvrđenim kašnjenjima u jezičkom razvoju, njih 44,1% je imalo stalne jezičke poteškoće u uzrastu od tri godine, a kod 40,2% ovih ispitanika jezičke poteškoće su perzistirale i u uzrastu od četiri godine. Druga studija je takođe imala za cilj istražiti kasnija jezička postignuća djece sa utvrđenim kašnjenjem u razvoju govorno-jezičkih sposobnosti u uzrastu od dvije godine [51]. Rezultati navedene studije su pokazali da djeca uzrasta od sedam godina imaju ispodprosječne rezultate prilikom mjerenja opštih jezičkih sposobnosti. Na osnovu rezultata oba istraživanja može se zaključiti da se govorno-jezička kašnjenja evidentirana u ranom uzrastu najčešće protežu tokom cijelog razvojnog perioda, ostvarujući značajan negativan uticaj na akademska postignuća u školi i cjelokupno komunikativno i socijalno funkcionisanje djece u starijem uzrastu.

Zaključak

Tokom ranog razvojnog perioda djeca prolaze kroz faze preintencionalne, intencionalne nesimboličke i intencionalne simboličke komunikacije. Preintencionalnu fazu komunikacije karakterišu ponašanja djeteta za koja je očigledno

da nisu ponašanja sa namjerom i usmjerena na sagovornika, a smatraju se komunikativnim samo iz razloga što im odrasle osobe pridaju komunikativno značenje. Nakon što komunikacija postane intencionalna, u njoj se prvo primjenjuju nesimbolička (usmjeravanje pogleda, vokalizacija, facijalna ekspresija i pokazni/deiktički gest), a zatim i simbolička sredstva u prenosu poruke (simbolički gestovi i prve riječi). Ova obilježja rane komunikacije ujedno predstavljaju i značajne prediktore za kasniji jezički razvoj djeteta. Majčinska responsivnost u fazi intencionalne komunikacije se pokazala kao značajan prediktor za veličinu receptivnog i ekspresivnog riječnika djeteta u starijem uzrastu. Posebno je istaknut

značaj majčinske responsivnosti na vrijeme usvajanja normi urednog jezičkog razvoja u uzrastu od dvije godine (50 riječi u ekspresivnom riječniku, dramatičan rast riječnika odmah potom i kombinovanje riječi u jednostavnim frazama). Praćenje navedenih prediktora nam omogućava vrlo ranu identifikaciju djece sa rizikom za kašnjenje u usvajanju jezika. Intervencije profesionalaca/logopeda koje su usmjerene na razvoj ranih komunikacionih vještina mogu pomoći djeci sa atipičnim razvojem komunikacije da postanu efikasni intencionalni komunikatori i na taj način uspostave osnove za razvoj jezika.

Autori izjavljuju da nemaju sukob interesa.
The authors declare no conflicts of interest.

Literatura

- Jovanović-Simić N, Slavnić S. Atipičan jezički razvoj. Beograd: Društvo defektologa Srbije; 2009.
- Vuković M. Poremećaji komunikacije kod traumatskih oštećenja mozga. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju; 2012.
- Yliherva A, Loukusa S, Väisänen R, Pyper A, Moilanen I. Development of communication skills in Finnish pre-school children examined by the Children's Communication Checklist (CCC). *Child Lang Teach Ther* 2009;25(2):235-49.
- O'Neill DK. Assessing pragmatic language functioning in young children. In: Matthews, D, editor. *Pragmatic Development in First Language Acquisition*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company; 2014; p. 363-86.
- Bishop DV, Baird G. Parent and teacher report of pragmatic aspects of communication: use of the Children's Communication Checklist in a clinical setting. *Dev Med Child Neurol* 2001;43(12):809-18.
- Vuković M. Diferencijalne karakteristike jezičkih poremećaja kod djece. *Govorno-jezički poremećaji razvojnog doba*. Beograd: Udruženje logopeda Srbije; 2015; p. 22-49.
- Ljubešić M, Capanec M. Rana komunikacija: u čemu je tajna? *Logopedija* 2012;3(1):35-45.
- Watzlawick P, Beavin-bavelas J, Jackson D. *Pragmatics of Human Communication - A Study of Interactional Patterns, Pathologies and Paradoxes*. New York: W. W. Norton; 2011.
- Rot N. *Opšta psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2004.
- Stajčić N. Codes of nonverbal behaviour. *CM-časopis za upravljanje komuniciranjem* 2013;8(27):67-89.
- Doherty M. *Theory of mind: How children understand others' thoughts and feelings*. New York: Psychology Press; 2008.
- Jovanović-Simić N. Unapređivanje efektivne AAK kod osoba sa motoričkim poremećajima. *Beogradska defektološka škola* 2007;1(1):71-9.
- Blaži D. Komunikacijski poremećaji-iskustva i mogućnosti. *Paediatrica Croatia* 2016;60(1):160-6.
- Jovanović-Simić N. *Augmentativna i alternativna komunikacija: strategije i principi*. Beograd: Društvo defektologa Srbije; 2007.
- Choi S. Caregiver input in English and Korean: Use of nouns and verbs in book-reading and toy-play contexts. *J Child Lang* 2000;27(1):69-96.
- Hoff E. How social contexts support and shape language development. *Dev Rev* 2006;26(1):55-88.
- Loukusa S, Leinonen E, Ryder, N. Development of pragmatic language comprehension in Finnish-speaking children. *First Lang* 2007;27(3):279-96.
- Ryder N, Leinonen E. Use of context in question answering by 3-, 4-and 5-year-old children. *J Psycholinguist Res* 2003;32(4):397-415.
- Rowland C, Fried-Oken M. Communication Matrix: A clinical and research assessment tool targeting children with severe communication disorders. *J Pediatr Rehabil Med* 2010;3(4):319-29.
- Anđelković D. *Razvoj komunikacije: neverbalna komunikacija, govor i pismenost*. U: A. Baucal, urednik, *Standardi za razvoj i učenje dece ranih uzrasta u Srbiji*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; 2012; p. 49-66.
- Vouloumanos A, Werker JF. Listening to language at birth: Evidence for a bias for speech in neonates. *Dev Sci* 2007;10(2):159-64.

22. Blaži D. Ima li potrebe za logopedskom dijagnostikom prije treće godine? Govorno-jezički poremećaji razvojnog doba. 2015, Beograd. Zbornik radova. Beograd: Udruženje logopeda Srbije; 2015; p. 49-71.
23. Yoder PJ, McCathren RB, Warren SF, Watson AL. Important distinctions in measuring maternal responses to communication in prelinguistic children with disabilities. *Commun Disord Q* 2001;22(3):135-47.
24. Camaioni L, Aureli T, Bellagamba F, Fogel A. A longitudinal examination of the transition to symbolic communication in the second year of life. *Infant Child Dev* 2003;12(1):1-26.
25. Blake J. Routes to child language: Evolutionary and developmental precursors. Cambridge, UK: Cambridge University Press; 2000.
26. Liebal K, Carpenter M, Tomasello M. Infants' use of shared experience in declarative pointing. *Infancy* 2010;15(5):545-56.
27. Gligorović M, Buha N, Dobrota-Davidović N. Receptive speech in children from six to nine years of age. *Specijalna edukacija i rehabilitacija* 2018;17(1):9-31.
28. Dale PS, Price TS, Bishop DV, Plomin R. Outcomes of early language delay: I. Predicting persistent and transient language difficulties at 3 and 4 years. *J Speech Lang Hear Res* 2003;46(3):544-60.
29. Sharp HM, Hillenbrand K. Speech and language development and disorders in children. *Pediatr Clin North Am* 2008;55(5):1159-73.
30. Hoff E. Language development. Wadsworth: Cengage Learning; 2014.
31. Kljunić K, Cepanec M, Šimleša S. Imaju li hrvatska djeca urednog razvoja uistinu „urednu“ komunikaciju? *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 2016;52(2):1-10.
32. Lenček M, Blaži D, Ivšac J. Specific learning difficulties: reflection on difficulties with language, reading and writing. *Magistra Iadertina* 2007;2(1):107-21.
33. Yoder PJ, Warren SF. Maternal responsivity mediates the relationship between prelinguistic intentional communication and later language. *J Early Interv* 1999;22(2):126-36.
34. Tamis-LeMonda CS, Bornstein MH, Baumwell L. Maternal responsiveness and children's achievement of language milestones. *Child Dev* 2001;72(3):748-67.
35. Tamis-LeMonda CS, Kuchirko Y, Song L. Why is infant language learning facilitated by parental responsiveness? *Curr Dir Psychol Sci* 2014;23(2):121-6.
36. Brinck I. Attention and the evolution of intentional communication. *Pragmatics & Cognition* 2001;9(2):259-77.
37. Beuker KT, Rommelse NN, Donders R, Buitelaar JK. Development of early communication skills in the first two years of life. *Infant Behav Dev* 2013;36(1):71-83.
38. Woods JJ, Wetherby AM. Early identification of and intervention for infants and toddlers who are at risk for autism spectrum disorder. *Lang Speech Hear Serv Sch* 2003;34(3):180-93.
39. Bruinsma Y, Koegel RL, Koegel LK. Joint attention and children with autism: A review of the literature. *Dev Disabil Res Rev* 2004;10(3):169-75.
40. Wimpory DC, Hobson RP, Williams JG, Nash S. Are infants with autism socially engaged? A study of recent retrospective parental reports. *J Autism Dev Disord* 2000;30(6):525-36.
41. Warren SF, Yoder PJ. Facilitating the transition from preintentional to intentional communication. *Transitions in prelinguistic communication* 1998;7:365-85.
42. Oller DK, Eilers RE, Neal AR, Schwartz HK. Precursors to speech in infancy: The prediction of speech and language disorders. *J Commun Disord* 1999;32(4):223-45.
43. Jovanović-Simić N, Slavnić S, Dobrota-Davidović N. *Praktikum za razvoj auditivne i vizuelne percepcije*. Beograd: Društvo defektologa Srbije; 2008.
44. Oller JW, Oller SD, Oller SN. *Milestones: Normal speech and language development across the lifespan*. San Diego, CA: Plural Publishing Inc; 2014.
45. Bates E, Dick F. Language, gesture and developing brain. *Dev Psychobiol* 2002;40(3): 293-310.
46. Özçaliskan S, Goldin-Meadow S. Do parents lead their children by the hand? *J Child Lang* 2005;32(03):481-505.
47. Kuhn LJ, Willoughby MT, Wilbourn MP, Vernon-Feagans L, Blair CB. Early communicative gestures prospectively predict language development and executive function in early childhood. *Child Dev* 2014;85(5):1898-914.
48. Rowe ML, Özçaliskan S, Goldin-Meadow S. Learning words by hand: Gesture's role in predicting vocabulary development. *First Lang* 2008;28(2):182-99.
49. Capone NC, McGregor KK. Gesture development: A review for clinical and research practices. *J Speech Lang Hear Res* 2004;47(1):173-86.
50. Tamis-Lemonda CS, Bornstein MH, Kahana-Kalman R, Baumwell L, Cyphers L. Predicting variation in the timing of language milestones in the second year: An events history approach. *J Child Lang* 1998;25(3):675-700.
51. Rice ML, Taylor CL, Zubrick SR. Language outcomes of 7-year-old children with or without a history of late language emergence at 24 months. *J Speech Lang Hear Res* 2008;51(2):394-407.

Contemporary knowledge of typical and atypical development of verbal communication

Sladjana Čalasan¹, Nadica Jovanović²

¹University of East Sarajevo, Faculty of Medicine, Foča, The Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

²University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Communication can generally be defined as an exchange of messages between the sender and recipients. When analyzing the characteristics of communication, the classification into verbal and non-verbal communication is often referred to in literature. Typical child development includes the stages of pre-intentional, intentional pre-symbolic and intentional symbolic communication. Every child goes through the same phases of communication development, but the time at which he or she enters certain stage as well as its duration is not always the same for each and every child. Some children exhibit atypical development of communication. Due to this, some periods of communication development last longer compared to those children going through the stages of typical development. Communication disorders represent a serious and common problem faced by the child, parents and the wider community where the child grows up, because if there are communication difficulties at an early age, additional problems concerning insufficiently adopted speech-language system may appear. Speech and language delays recorded at an early age often appear throughout the developmental period and have negative consequences for academic achievements in school, as well as for the overall communication and social functioning of children in older age.

Keywords: verbal communication, communication development, atypical communication development